

Nenechávejte svůj jazyk na pokoji!

O jednom významném přínosu české meziválečné jazykovědy: teorie spisovného jazyka a jazykové kultury

FRANTIŠEK DANEŠ

V předminulém čísle Vesmíru psal Jindřich Toman velmi zasvěceně o obecném charakteru práce předválečného Pražského lingvistického kroužku (PLK) a o jeho přínosu světové vědě. Konkrétně se zmínil o fonologii a literární vědě. Chtěl bych jeho výklad doplnit informací o tom, jak inspirativně působil a nadále působí v celé světové lingvistice „pražský“ koncept spisovného jazyka a jazykové kultury. Velmi explicitně to napsal A. Gallardo (v knize *The Standardization of American English*, 1984): *Praguean linguists ...were active in ...many language-related disciplines and in all of them made lasting contributions. One of these areas is the development of the theory of the standard language whose basic principles, in spite of many revisions and divergent developments, retain their validity even today. In contrast to commonly-held view that equates standardization with uniformity and conceives of the standard language as a monolithic force that imposes itself upon the speakers, Prague School offered a dynamic view which sees the standard language as a complex and ever-changing factor in the development of both the linguistic system itself and the community it uses it.*

Zásluhu na tom, že tyto myšlenky pronikly do zahraničí, i mimo Evropu, měl především anglický překlad některých statí pořízený americkým lingvistou P. L. Garvinem r. 1964; vyšel v několika vydáních. (Přitom Garvin sám pražské ideje dále rozvíjel a též aplikoval na řešení problémů některých nově se etablovujících jazyků.) Relevantní pražské práce byly přeloženy ovšem i do jiných jazyků, především do němčiny a do ruštiny. Zřejmě oprávněně konstatoval J. Vachek před lety, že *koncepce Pražské jazykovědné školy znamenala zřetelný předstih proti soudobé světové jazykovědě, nejen pokud se týče teoretické koncepce jazyka jako účelně fungujícího systému, ale i pokud se týče vyvození důsledků této koncepce pro naléhavé potřeby životní praxe.*

Je samozřejmé, že dobově a místně podmíněná a orientovaná původní pražská koncepce je dále rozvíjena jak doma, tak v zahraničí, kde je případ od případu modifikována podle situace daného jazyka. Tak např. konstituování nového spisovného jazyka vyžaduje jiný přístup a standardizační postupy než ty, které se uplatňují v situaci jazyka se starou kulturní tradicí. Jiné problémy je třeba řešit, je-li jazyk v situaci ohrožení, jiné opět ve společenstvích multilingválních a opět jiné u jazyka stojícího před nutnou zásadní reformou či modernizací. Stejně tak

ovšem záleží na typu a struktuře daného jazyka (např. ve flektivním jazyce je třeba řešit mnohé problémy tvaroslovné, v jazyce bez flexe a s nehláskovým pravopisem, jako je angličtina, naopak problémy pravopisné a výslovnostní). Jazyk malého národa stojí před problémem přílivu „cizích slov“ (i když starosti s anglicizmy si dělá i Francie a pokusila se je řešit dokonce problematickou formou zákona), zatímco jazyková společenství užívající dnes „nádárodní“ angličtinu tyto starosti nemají, zato však se vyrovnávají s problémy regionálních („národních“) variet jednotlivých anglofonních zemí (po této stránce je zajímavá i situace frankofonní části Kanady). – Velmi bohatá literatura o nejrůznějších standardizačních problémech a činnostech, o jejich řešení ukazuje, přes onu různost přístupů a postupů, že základní myšlenky a zásady Pražské školy bývají většinou přijímány jako východisko (což bývá výslovně připomínáno).

Jde hlavně o tyto principy: Spisovný jazyk je vymezen specifickými úkoly (funkcemi), které má plnit jakožto prostředek (a výraz) celospolečenské komunikace v oblasti kultury a civilizace. Je žádoucí, aby jeho norma byla pružně stabilní (vzhledem k jeho dynamické povaze) a aby byla ve vhodných příručkách kodifikována (nikoli však petrifikována, „znehynbena“). Jednotlivé funkce spisovného jazyka vedou k tomu, že není homogenní, nýbrž vnitřně (stylisticky) diferencovaný. Tento nástroj celospolečenské komunikace a zároveň cenná kulturní hodnota vyžaduje stálou pozornost, a to nejen ze strany lingvistů.

Potřebnost této pozornosti a péče lze nejnázne pochopit, vezmeme-li v úvahu následující pozorování: Při užívání jazyka (obdobně jako v jiném svém jednání) se všichni lidé (lingvisty, pedagogy a různé instituce nevyjímaje) nevyhnutelně setkávají s různými **problémy**, které potřebují, pochopitelně, nějak **řešit**. Týká se to jak jednotlivců, tak jejich skupin nebo celých etnických společenství. Uživatelé jazyka stojí při tom většinou před úkolem volit ze dvou nebo více alternativ, nějak se **rozhodnout**. To ovšem s sebou přináší potřebu rozlišovat a hodnotit a rovněž vede ke korigování sebe sama nebo druhých. Tuto interakci lidí s jazykem nazval významný americký sociolinguista norského původu E. Haugen (a po něm japanolog českého původu J. V. Neustupný) „**language management**“. Tento jev (proces) tvoří základ či motivaci těch typů činností, které bývají nazývány „jazykové plánování“, „jazyková politika“, „normativní/preskriptivní lingvistika“, „institucionální lingvistika“ „standardizace“, „péče o jazykovou kulturu“, „Sprachpflege“ apod.

Navíc je tu relevantní ta okolnost, že v lidské psychice je zabudován jakýsi sklon k přesvědčení či předpokladu, že ve světě, a tedy i v jazyce, existuje ve značné míře uspořádanost, pravidelnost či řád a že respektování této pravidelnosti je víc potřebná a žádoucí. (Odtud pojem jazykové „správnosti“.) Tento předpoklad nalézáme i v základu jevu zvaného „jazyková norma“ (ustálené, závazné zvyklosti) a je nepochybné, že bez norem by jazyková komunikace byla stěží možná. Navíc je rovněž docela přirozené,

Emeritní prof. PhDr. František Daneš, DrSc., (*1919) vystudoval Filozofickou fakultu UK. Od r. 1990 do svého odchodu do důchodu r. 1994 byl ředitelem Ústavu pro jazyk český AV ČR. Zabývá se zejména současným českým jazykem a obecnou lingvistikou. V r. 1999 vydal spolu se S. Čmejkovou a J. Světlou knihu *Jak napsat odborný text* (nakladatelství Leda).

že lidé hledají poučení a radu ve věcech jazyka (stejně jako třeba ve věcech zdravotních) a že je hledají u nějaké autority a u odborníků, ať už u jazykovědců, nebo i u poradců méně kompetentních (analogie s medicínou je tu nasnadě).

Této své společenské úloze se mohou lingvisté stěžít chtít zdůvodněně vyhnout (i když se tací najdou, např. N. Chomsky, který praktickou užitečnost lingvistiky popírá, najdou se ovšem i u nás). Na námitky, že takováto činnost je nevědecká, odpověděl výstižně E. Haugen (který svůj koncept jazykového plánování, rozvíjený současnou světovou sociolingvistikou, založil do velké míry na myšlenkách Pražské školy) takto: *I když tu nejde o čistou vědu, je to nepochybně aplikace lingvistické technologie, kterou lze klasifikovat jako obor aplikované lingvistiky. Za zmínku stojí i názor zakladatele kybernetiky N. Wienera (jehož otec byl filolog). Právem soudí, že primárním úkolem lingvistiky je zjistit, jakého kódu ve skutečnosti užíváme, avšak zároveň si je vědom toho, že „in the more subtle study of language the normative questions play their role and are of a very difficult character. They are the highest and finest flower of the problems of communication“.*

Poznatky o působení antropologických konstant (ať vědomé, nebo podvědomé), o kterých tu byla řeč, přesvědčivě ukazují, že známý slogan amerického lingvisty R. A. Halla jr. „Let your language alone!“ („Nechte svůj jazyk na pokoji!“) míří do prázdna, do fiktivní, reálně neexistující psychosociální situace. (O tom, že neplatí ani pro USA, se ještě zmíním.)

Specifických podmínek, které motivovaly, resp. motivují velmi živý teoretický i praktický rozvoj v oblasti jazykového plánování, standardizace a péče o jazykovou kulturu, je mnoho. Uvedu alespoň ty nejvýznamnější, mající obecnou platnost. Především to jsou současné dalekosáhlé dynamické procesy sociální, kulturní a technické, implikující takové jevy, jako jsou globalizace, modernizace, komputelizace, informatika, elektronizace (spojené s novými činnostmi a typy komunikace, jako jsou e-mail a internet, implikující jisté textověstylistické inovace a adaptace), a ovšem dalekosáhlé působení masových médií.

Kresba © Vladimír Renčín

KDYŽ SE SLAVÍKŮ ZARJE MOC, ZAČNE SE ČLOVĚKU STÝSCAT JO KRÁKÁNÍ VRAN.

Důležitým faktorem je samozřejmě velká mobilita obyvatelstva uvnitř států i mezi nimi, živé jazykové kontakty, vedoucí i k míšení jazyků. Ve specifické oblasti jazykového plánování významně působí zvýšený zájem o jazyky v Africe, v jižní a východní Asii a v Jižní Americe (kde existují složité vztahy mezi politickými, etnickými a jazykovými strukturami i hluboká vnitřní stratifikace a diverzifikace). Současná sociolingvistika tu navazuje na tradici antropologické lingvistiky a etnolingvistiky. O rozsahu tohoto zájmu svědčí to, že po r. 1966, kdy vyšla principiální iniciativní stať Haugenova *Linguistics and Language Planning*, byla publikována řada sborníků typu *Advances in Language Planning*. – Souhrnně řečeno, k současné jazykové situaci světa, plné velmi dynamických a různosměrných procesů, nemůže humanitní věda o jazyce jen přihlížet, nýbrž je jejím úkolem ji analyzovat, hodnotit i pozitivně ovlivňovat.

Pokud jde o oblast Evropy, má tu péče o jazyk, o jazykovou kulturu jistou tradici (především v Německu). Pražská teorie našla odezvu přirozeně na Slovensku, a pak především v Polsku, zásluhou spolupníka Kroužku prof. W. Doroszewského, a v současné době je tam činnost na tomto poli velmi živá. V oblasti ruské je situace obdobná (vždyť pojem „kultury jazyka a řeči“, posvěcený mnohosestletou tradicí rétoriky, aktualizoval ve dvacátých letech v Moskvě G. O. Vinokur). Také lingvisté chorvatští a slovinští jsou na tomto poli aktivní.

Zajímavě se vyvinula situace v Německu. Stará tradice „Sprachpflege“ měla tu hluboké kořeny a po válce se myšlenkově obohatila (nejen v NDR) principy Pražské školy, a to velmi účinně. Pro situaci dnešního Německa je charakteristické, že otázky kultury jazyka jsou tu velmi aktuálním tématem, avšak tyto aktivity nejsou žádnou centrální institucí integrovány (existuje ovšem v Mannheimu Institut für deutsche Sprache a soustava Dudenových příruček). Názory germanistů se různí (jak to ukázaly i nedávné diskuse při přípravě a provádění pravopisné reformy němčiny). Tento stav věci přivedl *Gesellschaft für deutsche Sprache* na praktickou myšlenku vypracovat přehled všech aktivit, institucí a zařízení z tematické oblasti *Förderung der sprachlichen Kultur* a pod tímto názvem vyšla r. 1994 objemná publikace, obsahující vedle souborného přehledu též několik zajímavých statí, jako např. o jazykové kultuře a situaci ve sjednoceném Německu a úkolech a problémech „jazykového srůstání“ a stať s výmluvným titulem *Jazyková kultura – úkol pro nás všechny*. Autoři všech statí navazují – řekl bych s jistou samozřejmostí – na pražská teoretická východiska (i jejich poválečné rozpracování). Příznačné je, že sponzorem oné publikace (a zčásti též iniciátorem celé akce) byla nadace Robert Bosch Stiftung. V Německu se zřejmě chápe význam jazykové kultury i v kružích podnikatelských. (Jak upozornil nedávno prof. J. Kraus, začíná se tento zájem objevovat i u nás.) O hlubokém zaujetí německé lingvistiky pro věc svědčí i dva poučné sborníky prací různých evropských lingvistů o aktuálních problémech a jazykové kultuře v jednotlivých evropských zemích (vydal je J. Scharnhorst 1995, 1999). – Hodí se ještě upozornit na úsilí některých rakouských lingvistů a právníků o „bürgernahe (občanům přístupné) Gesetze“.

Nakonec se chci zmínit o tom, že svůj jazyk nenechává na pokoji ani veřejnost americká. Přední americký sociolingvista C. Ferguson spolu se S. Heathovou (v rozsáhlém souboru *Language in the USA*, 1989) napsal o tom toto: *Mnoho Američanů je přesvědčeno,*

že skutečně existuje správný způsob, jak anglicky mluvit a psát, přestože si nejsou vždy jisti, jaký způsob to je. Často se omlouvají za svou vlastní výslovnost, volbu slov a schvalují kritiku, která se objevuje v úvodních novinách a časopisech, ve veřejných projevech a populárních knihách a týká se aktuálně „nízké úrovně“ angličtiny. Americká nejistota ve věci správnosti (correctness) je notorická. Asi žádný jiný národ nenahlíží tak často do slovníků, aby si ověřil výslovnost, pravopis, význam a užívání slov. Možná že žádný jiný národ nekupuje v poměru k počtu obyvatel tolik stylistických příruček a knih o tom, jak zlepšit svůj jazyk. Když r. 1978 otevřela jedna středozápadní americká univerzita telefonickou poradnu (hot-line) pro správnou gramatiku a interpunkci, přicházely dotazy z celé země a brzy se našel nakladatel ochotný vydat nejběžnější dotazy a odpovědi ve formě příručky. [...] Američané jsou hrdí na to, že jsou prosti autoritativních zásahů do jazyka, a ostře by oponovali Kongresu, kdyby přijal zákon o správné výslovnosti, pravopise nebo slovníku a nevidí ironii v tom, že sice odmítají přiznat autoritu ve věcech jazyka národní vládě [přesto však, dodávám, nedávno vydal prezident Clinton písemný příkaz, aby vládní organizace užívaly přístupný jazyk] a soukromým akademickým institucím, ale záro-

veň dávají svou důvěru autoritativnímu slovníkářství rozličných komerčních nakladatelství. I v tomto spo- lečenství existuje touha po autoritě (ve smyslu roz- hodujícího vlivu plynoucího z kvality a společenské prestiže, nikoli ve smyslu pravomoci) a je spojována s existencí slovníků, především velkého tradičního slovníku Websterova.

Idea jazykové kultury, zahrnující jak stav jazyka a vyjadřování či komunikování, tak i proces kultivace obojího, je vzdálena na jedné straně tuhému autori- tářskému preskripcionizmu, na druhé pak neodpověd- němu a pohodlnému „Nechte na pokoji...“. Dobře věc vystihl V. Mathesius už r. 1912: ... do pevných vědec- kých otěží se nedá zapřáhnout žádný živý jazyk. Jazy- ková praxe je a vždy byla výsledkem velmi komplikov- ané součinnosti různých sil a lingvisté musí být spo- kojeni, podaří-li se jim alespoň trochu uplatnit svůj tří- bicí vliv. Jazyková kultura je především věcí praktické- ho zkoušení a rozhodování. Lze diskutovat o principech tohoto postupu, ale nemůžeme sestavit systém kontro- ly jazyka, který by fungoval přesně a důsledně jako sa- močinný elektrický vypínač. Můžeme však a musíme vypěstovat smysl pro pečlivost v jazykovém vyjadřování a učinit jej v našem národě integrální složkou obecně- ho vzdělání. □

Kodaň v Londýně

Hra Michaela Frayna v divadle Duchess

LUDVÍK BASS

V září 1941 svět zadržoval dech nad obrovským zá- pasem v Rusku, který se nakláněl ve prospěch ně- meckých útočníků. Židé v obsazené Evropě si přiši- vali na šaty žluté hvězdy a připravovali se na první transporty do neznámého osudu na východě. Nikoli však v Dánsku i nadále řízeném převážně úředníky krále, který se v dubnu 1940 vzdal Němcům bez krve- prolítí. Niels Bohr, syn patricijské židovské matky, ještě řídil svůj slavný Ústav pro teoretickou fyziku v Kodani. Právě přijal důležitou návštěvu z Německa – svého přítele a spolupracovníka Wernera Heisenber- ga, nejvýznamnějšího teoretického fyzika z těch, kte- ří v Hitlerově Německu zůstali. Byla to kritická doba také pro budoucnost atomové energie. Prezident Roosevelt už obdržel Einsteinovy dopisy o možnosti atomových zbraní, ale ani západní spojenci, ani Němci se dosud nerozhodli, zda se je pokusí konstruovat. O čem přišel Heisenberg mluvit s Bohrem poprvé od německé okupace Dánska? Atomové zbraně byly ne- pochybně na pořadu, ale podstata rozmluv zůstává uchvacující hádankou. Tato hádanka je jádrem Fray- nova dramatu.

Hra ve mně vzbudila proud myšlenek a vzpomí- nek, který daleko přesáhl meze vytyčené dramatic- kým pravidlem jednoty místa, času a jednání, kte- rého se Frayn drží. Strohost tohoto omezení je ještě umocněna použitím pouhých tří postav, z nichž dvě dlouze hloubají o dějinách kvantové mechaniky, tedy o předmětu vzdálenějším zdravému lidskému roz- umu než který jiný ve vědě. Frayn uvolňuje jeho his- torickou přesnost jen fiktivní účastí Bohrovy man- želky při rozhovorech. Kontrast mezi laickou ženou a oběma muži zboženými v jejich společném vědec- kém světě tak divákům pomáhá v porozumění. Umě- ní všech tří herců se skvěle vyjímá proti pozadí vhod- ně jednoduché scény.

Překvapující úspěch tohoto stroze intelektuálního kusu, který se už přes rok hraje před vždy vyproda-

ným hledištěm, svědčí o vysoké úrovni londýnské- ho publika. W. B. Yeats koncem třicátých let napsal, že moderní divadelní publikum je o to podřadnější vůči shakespearovskému, oč shakespearovské vůči řeckému. Při tomto představení jsem měl dojem, že se zmíněný sestup zastavil.

Oba protagonisté dramatu se narodili do intelek- tuálních vrstev, které tehdy byly v Evropě vlivné a vážené, Bohr r. 1885 a Heisenberg r. 1901. Jejich otcové byli univerzitní profesori, první fyziologie a druhý byzantských nauk. Niels Bohr se původně proslavil v kopané do takové míry, že populární dán- ské noviny tiskly v roce 1922 titulky „fotbalista vy- hrál Nobelovu cenu“. Uspokojen ve své svrchované úspěšné intelektuální vášni, obdivován a milován doma i v zahraničí by byl Bohr prožil dokonalý dán- ský život, kdyby netrpěl tragickou ztrátou syna.

Genius Wernera Heisenberga se ukázal časně. Pro- slavil se vědeckými objevy záhy po své dvacítce a Nobelovu cenu dostal, když mu bylo 31 let. Celý život byl německým vlastencem a jeho postavení vůči nacistům nebylo jednoznačné. Tak v červnu 1933 psal židovskému kolegovi (Maxovi Bornovi), že v novém nacistickém státě se „během času nádher- né věci oddělí od nenáviděných“. Poněvadž ne- přestal přednášet předměty, které nacisté odsuzo- vali jako „židovskou fyziku“, obzvláště Einsteinovu teorii relativity, štválo proti němu radikální křídlo nacistického tisku. Heisenbergova matka si na to stěžovala matce Heinricha Himmlera, kterou znala, a poté byla kampaň zastavena. Heisenberg zůstal v Německu. Za války poskytoval hitlerovskému re- žimu odborné posudky a zabýval se výzkumy pro počínající konstrukci jaderného reaktoru.

Emeritní prof. Ludvík Bass (*1931) vystudoval ve Vídni. Před lety spolupracoval s Erwinem Schrödingerem. Je zahranič- ním členem dánské Královské akademie věd.

V roce 1913 Bohr vymyslel tajemné předpisy pro fyziku atomů, totiž kvantové postuláty. Jeho pozoruhodně úspěšná teorie byla v roce 1926 nahrazena novou kvantovou teorií Heisenberga a Schrödingera. Heisenbergova forma teorie byla fyzikální intuici mnohem vzdálenější než Bohrova. Schrödingerova forma této teorie předpovídala tytéž experimentální výsledky jako Heisenbergova. Schrödinger přitom použil názorných pojmů pole, které na první pohled vypadaly téměř klasicky, což nakrátko zdvihlo naději filozofických konzervativců, jakými byli Planck a Einstein. Schrödinger sám však brzy dokázal matematickou ekvivalenci těchto dvou forem nové kvantové mechaniky, které se lišily jen jako dva druhy lešení dovolujících smrtelníkům ohmatat si neslýchanou, radikálně novou strukturu světa.

Bohr a Heisenberg si dali za úkol vyložit teorii výlučně ve smyslu pozorovatelných veličin, přičemž zahrnili některé základní pojmy a předpoklady důvěrně známé z klasické fyziky, ne proto, že jsou mylné, nýbrž proto, že nemají smysl. „Kdo neměl při studiu kvantové mechaniky pocit závratí, ten ničemu neporozuměl,“ prohlásil Bohr. Jeho orakulní, filozoficky laděné výroky měly velký vliv na fyziky na celém světě, jakkoliv se vyjadřoval s velkými nesnázemi (což Frayn ve své hře nevyužil). Marně Schrödinger reptal proti „velknězi v Kodani“: sám věc nedovedl vyložit přesvědčivěji. Bohrov a Heisenbergův výklad kvantové teorie, zvaný výklad „kodaňský“, je dodnes mezi fyziky nejběžnější. V podstatě byl dokončen už před válkou. Hotovy byly také pokusy prokazující štěpení atomových jader, ale až dotud bez průkazu řetězové reakce, která je předpokladem atomové bomby.

Taková byla vědecká situace, když v září 1941 – na vrcholu německých válečných úspěchů – Heisenberg navštívil Bohra. Frayn se pouští do problému jejich rozhovorů několikrát od počátku. Opakování Heisenbergova příchodu přirovnává k známému Bohrovu zvyku před publikací neustále přepisovat své vědecké rukopisy. Tím ve hře vytváří prostor pro nejistoty a zkreslení ve vzpomínkách obou protagonistů, kteří skutečně popisují rozhovorů během let později.

Na alternativní verze rozhovorů obsažené v dramatu se lze dívat také z hlediska velice ezoterického výkladu kvantové mechaniky, který je docela odlišný od kodaňského, i když to Frayn možná ani neměl v úmyslu. V takzvaném „výkladu mnoha světů“ se uskutečňují všechny možnosti obsažené ve stavovém vektoru (ve vlnové funkci) popisujícím protagonisty, ale každá zvláště v jednom ze souběžných vesmírů, každou událostí se dále štěpících (tyto možnosti by se mohly prolínat právě jen v této hře v divadle Duchess).

Široké spektrum pozdějších výkladů rozhovorů se rozprostírá od Heisenberga nacistického, vyzvídajícího u Bohra, jaký mají u západních spojenců přístup k atomovým zbraním, až k Heisenbergovi moudrému, snažícímu se ustavit všestranné moratorium vědců proti výzkumu atomových zbraní (výklad podporovaný jeho pozůstalou manželkou). Velmi pravděpodobná je Heisenbergova vzpomínka, že Bohr na začátku rozhovoru považoval atomové zbraně za prakticky nedosažitelné. Když slyšel, že Němci považují konstrukci zbraní za možnou, byl tak rozrušen, že nebyl v stavu ocenit Heisenbergovy další vývoody proti konkrétní konstrukci zbraní během války.

Jsou i jiné varianty a dodatky dohadů o rozhovoru, ale většina lidí Bohrovi tenkrát blízkých, mezi nimi žáci a spolupracovníci, myslí, že pravdu nikdo nezná. Není ale pochyby, že hluboké přátelství mezi

Bohrem a Heisenbergem, jedno z neplodnějších v dějinách vědy, tímto rozhovorem navždy skončilo.

Místo abych se zbytečně přebíral v dohadech, povedu příběh o krok dál přes meze děje ve Fraynově hře. Během roku po návštěvě u Bohra se Heisenberg ve svých odborných expertizách německým úřadům vyslovil proti projektu konstrukce atomových zbraní v časovém měřítku současné války. Dal jim výsledek mylného nepříznivého výpočtu, v němž je kritická masa nesnadno koncentrovatelného štěpného materiálu přeceněna. Je dodnes neznámo, zda předpokládaná chyba ve výpočtu byla úmyslná, náhodná či freudovská. Heisenberg sám tento bod nikdy nevyjasnil.

Bohr unikl z Dánska do Anglie r. 1943, a rok nato už přispíval ke konstrukci první atomové bomby v Los Alamos. Řediteli laboratoře Robertu Oppenheimerovi vyprávěl o rozhovorech s Heisenbergem v roce 1941 tak, že zvětšil obavy západních spojenců, že atomová bomba bude mezi „odvetnými zbraněmi“, jimiž tehdy Hitler vyhrožoval. Tím Bohr asi bezděky zvýšil naléhavost amerického atentátu na svého přítele W. Heisenberga, který byl nejpravděpodobnějším adeptem na ředitele německého projektu atomové bomby.

Vybraný atentátník Moe (Morris) Berg byl vynikajícím znalcem jazyků a slavným hráčem baseballu. Americký Office of Strategic Services (OSS, předchůdce CIA) objevil, že Heisenberg občas v neutrálním Curychu navštěvuje seminář švýcarského fyzika Paula Scherrera. Tak se stalo, že v prosinci 1944 Berg seděl v Scherrerově semináři s nabitou pistolí v kapse a s osudovou pozorností sledoval Heisenbergův příspěvek. Od OSS měl instrukci Heisenberga zastřelit, kdyby měl z jeho slov dojem, že pracuje na atomových zbraních. Berg protřpěl přednášku o ezoterickém tématu S-matice. Psal si přitom poznámky o svých dojmech a myšlenkách a občas se jeho oči setkaly s Heisenbergovými. Odlehlá, abstraktní matematika předmětu nenašla v mysli velkého baseballisty spojení s atomovou bombou. Berg tedy nechal Heisenberga naživu a večer se s ním setkal ve společnosti. Tato pozoruhodná historka je detailně popsána v knize T. Powerse „Heisenbergova válka“.

Nedbalost německých bezpečnostních orgánů zdá se být překvapující. V kritických válečných okolnostech nechali Heisenberga bez dohledu a ochrany jak v Kodani r. 1941, tak v Curychu r. 1944. Je však třeba uvážit, že Heisenbergův génius sice v představách západních spojenců vrhal velký stín na tehdejší obraz vědeckých závodů, ale ve skutečnosti byl Heisenberg z práce na prioritních německých válečných projektech vyřazen. Z velké části se o to zřejmě zasloužil svou vlastní poradní činností.

Heisenberg svou opozici vůči německému projektu atomové bomby odůvodňoval výlučně praktickými, technickými nesnázemi, podobně jako o desetiletí později Oppenheimer oponoval americkému projektu vodíkové bomby. Hlubších morálních či politických motivů se lze jen dohadovat. Nicméně je faktem, že zatímco Bohr přispěl k atomovému bombardování Hirošimy, Heisenberg se ničím takovým nezabýval. Větší část minulého půlstoletí se lidstvo třáslo pod akutní hrozbou osudu Hirošimy, zatímco smrtelná nebezpečí a osudová rozcestí druhé světové války pomalu přecházela do dějin. Myslím, že to je důvod pozvolné změny v poměrném oceňování lidského formátu obou mužů, obzvláště mladšími ročníky studentů, ve prospěch Heisenberga – dokonce i v Bohrově Dánsku. □

Proč právě práva menšin

Nejde o privilegia, ale o ochranu diskriminovaných

MILENA ČERNÁ

Tato otázka se znovu a znovu opakuje. Když se po r. 1990 v České republice konaly první konference o lidských právech lidí postižených aidsem, zvedla se vlna odporu nejen mezi laiky, ale i v řadách lékařů. Z jakého důvodu mají být chráněni ti, kteří trpí určitým onemocněním, proti „zdravé většině“, kterou ohrožují, když si nota bene za toto onemocnění mohou sami svým promiskuitním chováním? Odborníci ze Světové zdravotnické organizace tehdy trpělivě vysvětlovali, že příslušníci zdravé většiny se nemohou nakazit HIV, jestliže dodržují určitá pravidla, například nemají-li s HIV-pozitivními nechráněný pohlavní styk. Naopak lidé trpící aidsem, který je nevléčitelnou chorobou, se ocitají v izolaci a naléhavě potřebují pomoc, vědomí lidské sounáležitosti, společenskou ochranu. Bylo zajímavé, že hlasy o „ohrožení zdravé většiny“ se ozývaly souhlasně z celého postkomunistického bloku, zasaženého totalitním myšlením. Nepochybně tento postoj souvisí s tím, že v systému, kde vše, co je odlišné, se buď musí přizpůsobit, anebo žít v izolaci, chybí zkušenost s ochranou menšinových práv.

Nezdá se však, že je tento postoj vázán výhradně na praktiky totalitních systémů. Kniha britského autora Paula Johnsona *Hledání Boha – osobní pouť*, vydaná v českém překladu (Panevropa Praha, s. r. o., 1997), rozvíjí na několika stranách povážlivé důsledky, které hrozí lidstvu, bude-li podporovat nároky rasových, sexuálních a jiných menšin: *Rasová politika zakládá, podobně jako politika sexuální, pro některé lidi alternativní náboženství a v mnohém tu platí stejné námitky. Začíná s legitimním požadavkem, a pak rychle přechází k požadování neoprávněných výsad, ba dokonce na nich trvá. Pozitivní diskriminace je takřka stejně jako její negativní forma morální zlo, protože tím, že jednomu člověku přiznává více práv, musí nutně jiným přiznávat práv méně.* (Překlad Vladimír Petkevič a Eva Šlaufová.) V souvislosti s násilným prosazováním ekologicky pozitivních postojů a jejich přerůstáním do společensky nebezpečného extremismu se autor dostává k obhajobě potírání jeho projevů, které tak lahodí sluchu těch, kdo si přejí bezkonfliktní, harmonický vývoj společnosti. Rozumím autorovi, který své poslání spatřuje v poukazu na to, že k nalezení Boha stačí „otevřít oči“. Svým způsobem s ním i souhlasím. To, co je v jeho knize spíše alarmující, je nepochopení úlohy společnosti při ochraně práv menšin.

Menšiny spoluvytvářejí rozmanitý obraz života společnosti. Přinášejí odlišné prvky kultury, jazyka, náboženství, zvyků, způsobu života, pohledu na svět. Jsou jejím obohacením. Mohou být však i nositeli negativních pocitů. Řekne-li se „menšina“, vybaví se vesměs člověk jiné barvy pleti, který se chová jiným než „většinovým způsobem“. Negativní pocity vůči jinakosti jsou zdrojem diskriminačního myšlení a dovedeno do důsledků též diskriminačního jednání. Institucionalizace diskriminačních tendencí se projevuje v diskriminačních opatřeních. Není-li jako diskriminační vnímána, může prorazit i do formulací zákonodárných aktů. Z praxe je známo, že faktory, jako je výchova či aktuální společenské klima vytvářené postoji politiků a hromadných sdělovacích prostředků, přijímání či odmítání menšin výrazně ovlivňují.

Je třeba připomenout, že existují nejen menšiny národnostní a sexuální, které patří k nejznámějším, nýbrž i menšiny zdravotní (například nositelé určitého onemocnění, které vytváří předpoklady pro zkrácení délky života) a sociální (například lidé s tělesným či mentálním postižením, kteří mají ztížený přístup ke vzdělání, a tím i horší podmínky pro vstup na trh práce). Jsou také menšiny lidí, kteří se nemohou bránit v důsledku věkového omezení: děti, mladiství, starci. Určité menšiny se vytvářejí i politickým rozhodnutím. V historii byly zcela náhodně vybrány ročníky 1921–1924 pro nucené práce v Říši. Menšinou se stávají migranti v zemích, kam přicházejí, ať už z důvodů válečných konfliktů, pronásledování či ekonomického postavení. Stávají se jimi osoby s duševním onemocněním v okamžiku, kdy jim hrozí omezení způsobilosti k právním úkonům, a tím i ztráta občanských práv. Stávají se jimi děti a mladiství, kteří v důsledku selhání vlastních rodin mají ve státních úřednicích stanovené své opatrovníky a na základě zákonných opatření přecházejí z jednoho kolektivního zařízení do druhého, až se ocitnou na okraji společnosti.

Rozhodující pro situaci menšin ve společnosti je jejich ztížené ekonomické uplatnění. Řečeno s nepatrnou nadsázkou, mohou se jimi stát dokonce i ženy, kterých je sice ve společnosti poněkud více než 50 %, nicméně autoritativní postoje ostatních jim vykazují omezenější přístup k ekonomickým zdrojům, a tím – kromě jiného – i nižší ohodnocení jejich práce. V České republice zaměstnané ženy dostávají v průměru o třetinu nižší mzdu než muži. Tento ukazatel platí dnes stejně jako před deseti lety. Menšinou jsou také ženy vystavené domácímu násilí. Jak ukazuje zkušenost, jejich postoje se mohou vytrýbit a radikalizovat tím spíše, že je veřejně mínění za diskriminované nepovažuje. Tady už patrně zasahují rodově odlišné přístupy. Muži spíše vnímají lidi jako masu, zatímco ženy mají více smyslu pro jednotlivý lidský osud. Così jako „ženský“ přístup je v očích mužské populace automaticky řadí k „méně výkonné“ společenské skupině. Muži, kteří v ženách spatřují „anděly“ a opěvují jejich ochranný princip, ve skutečnosti přehlížejí legitimní podíl žen na vytváření společenských pravidel.

Menšiny jsou skupiny obyvatel, které zasluhují ochranu, neboť bez ní jsou nebo se mohou stát předmětem diskriminace. To neznamená automaticky přiznávat menšinám „více privilegií“, nýbrž podporu z toho důvodu, že ti, kdo jsou méně početní, se sami nemohou většinovému vlivu ubránit. Jde o působení, které směřuje k určitému cíli. Ochrana diskriminovaných vytváří prostředí, v němž ty prvky společnosti, které zabezpečují její různorodost a další vývoj, nebudou smeteny. Společnost, která vytváří oporu pro většinové postoje, dojde dříve nebo později do názorového stadia, že menšiny jsou odlišné a nepři-

MUDr. Milena Černá (*1942) se do roku 1990 věnovala dermatologii, později pracovala na Ministerstvu školství, byla poradkyní primátora hl. města Prahy, předsedkyní sociálního výboru Zastupitelství hl. města Prahy. Od r. 1993 je ředitelkou Výboru dobré vůle – Nadace Olgy Havlové. Kromě jiného je členkou Rady vlády pro nestátní a neziskové organizace.

způsobivé, a proto je zapotřebí je přizpůsobit nebo vypovědět ze země, izolovat v nápravných zařízeních či totálně likvidovat. Role „pravcových“ nebo „levicových“ stran je v tomto případě irelevantní. Otázky postavení menšin a většiny ve společnosti se sice mohou příležitostně stát součástí volebního programu, chápou je však spíše občanské iniciativy, jejichž postoje vycházejí z potřeby vyhledat dílčí problém a vyřešit jej za pomoci uplatnění obecně platného principu. Tyto iniciativy kromě jiného vytvářejí modely pozitivního nediskriminačního chování.

Situace se radikálně mění v okamžiku, kdy menšiny dosáhnou splnění svých požadavků. Získají například zastoupení v parlamentu, odstranění diskriminace v právním řádu apod. Je možné, že příslušníci menšiny naleznou účinný způsob jak své názory prosazovat a stanou se skupinou, kterou již není třeba dále podporovat a hájit. Postavení men-

šin ve společnosti se také může proměňovat podle okolností a společenského klimatu, například při změně převažujícího politického vlivu. Společnost sama ochranné mechanismy vůči méně početným skupinám nemá. Její členové namnoze tíhnou k zjednodušeným, silovým řešením a k ochraně stejnosti.

„Menšina“ přesně vzato není počet, ale diskriminovaná skupina vymezená společností a právem. Je známým faktem, že v živočišné říši příslušníci jednoho druhu, absurdně například bílí holubi s modrými očima, shromažďují potravu pro ty, kteří mají bílé peří a modré oči jako oni. Tento druh je příslušníky svého druhu ochraňován a podporován. Jen u druhu *Homo sapiens* je situace odlišná. Člověk rozumný překonává pravidla daná přírodou. O humanitě lze mluvit teprve tam, kde lidé ochraňují a podporují ty, kteří jsou v nevýhodě nebo jsou nositeli odlišných znaků. □

ALLEN NEWELL: Unified Theories of Cognition

Harvard University Press, 1994

Allen Newell, odborník na umělou inteligenci, se ve své knize pokusil o vsutku zásadní věc – totiž o jedinou teorii, která by aspoň v principu vysvětlila všechny empiricky zjištěné aspekty lidského myšlení. To je už na první pohled problém tak nesmírný, že jej nelze vyřešit v rámci jediné knihy. Autor si toho je plně vědom, a proto užil v titulu knihy plurál („Sjednocené teorie myšlení“). Kniha si nedělá nárok na to, aby na zmíněnou otázku dala konečnou, popřípadě „jedinou správnou“ odpověď. Spíše se pokouší shrnout množství významných poznatků o mozku, psychice, lidském myšlení a chování, aby se našlo co nejvíce omezujících podmínek pro jakoukoli budoucí „sjednocenou teorii myšlení“. Přitom však nezůstává pouze u těchto obecných omezení a nabízí svého kandidáta na unifikovanou teorii myšlení. Má jím být systém Soar, na jehož vývoji se autor knihy podílel.

Kniha obsahuje jednak analýzu dostupných poznatků o lidském myšlení, jednak vlastní návrh architektury výpočetního systému, s jehož pomocí by bylo možné vlastnosti myšlení simulovat. Mezi oblastí, jež by měla sjednocená teorie myšlení zahrnovat, patří řešení problémů, rozhodování, rutinní úkony, paměť, učení, vnímání, pohybové chování, jazyk, motivace, emoce, představitost, snění a další. Nejsou v knize zahrnuty všechny, ale většina z nich. Velká pozornost je věnována analýze činnosti mozku na nejnižších úrovních. Charakteristický čas činnosti neuronu je řádu milisekund, zatímco charakteristický čas pro nejjednodušší reakce člověka je řádu sekund. Tím se dostává významné omezení na strukturu kognitivního systému – musí být schopen velmi rychlé odezvy.

Systém Soar, který má být kandidátem na sjednocenou teorii myšlení, vychází z přístupů tradiční symbolické umělé inteligence. Soar řeší každou úlohu v rámci určitého problémového prostoru. Úloha je zadaná počátečním stavem, problémovým prostorem, v němž se má řešit, a požadovaným výsledným stavem. Každý problémový prostor obsahuje pravidla, jejichž aplikací je přípustné dojít od počátečního stavu do výsledného.

Co je na systému Soar výjimečné, je jeho schopnost formulovat podúlohu potřebné pro řešení složitějších úloh. Formulování určité podúlohy totiž není dopředu naprogramováno, ale je použito, kdykoli je to nutné. Z pohledu systému Soar je nutné formulovat podúlohu, kdykoli se řešení úlohy dostane do

slepé uličky. Slepá ulička může nastat z několika důvodů: například v daném stavu není k dispozici žádný vhodný operátor, jímž by bylo možné postupovat v řešení, nebo naopak je operátorů více a nelze rozhodnout, který je vhodnější apod. V takovém případě formuluje Soar podúlohu – na základě povahy slepé uličky vybere nový problémový prostor a současný stav, který vedl do slepé uličky, použije jako výchozí stav nové úlohy.

Druhous zajímavou vlastností je schopnost učit se. Pokud Soar určitou podúlohu vyřeší, je schopen zaznamenat její formulaci spolu s jejím řešením mezi pravidla problémového prostoru, kde nastala slepá ulička vedoucí k formulaci podúlohy, takže příště už je obdobná situace řešena přímo, bez slepé uličky a formulace podúlohy.

Kniha Allena Newella je nepochybně podnětné dílo, nelze se však ubránit dojmu, že autor trpí „nemocí velkých očí“, což je ale v oblasti umělé inteligence poměrně rozšířený jev. Systém Soar je jistě originální, nicméně jeho srovnávání s lidským myšlením se mnohdy zdá až příliš přímocharé a účelové. Knize lze především vytknout mnohoslibný titul, který nakonec zůstane nenaplněn. Část věnovaná lidskému myšlení a část věnovaná systému Soar, by se různě prolínají, nejsou dobře propojeny – jejich souvislost je spíše přáním než výsledkem.

Pozornosti zájemců o umělou inteligenci však lze systém Soar doporučit. Kniha se zabývá hlavně jeho verzí 4, nyní existuje verze 6 a připravuje se verze 7. Zdrojové texty, dokumentaci i spustitelný program (pro různé platformy, mj. i pro Windows) jsou k mání na internetu: <http://www.isi.edu/soar/soar-archi-ve-software.html>.

Jiří Adámek

U distribuované strojové inteligence jsou schopnosti rozděleny a každý její prvek nebo sekce přispívá k celku. Prvky mohou být fyzicky podobné, jak je to například u pracovních stanic. Jsou-li však robotické stroje zapojeny do sítě, jejich fyzické rozmístění, průměrná inteligence a plněné úkoly mohou být velmi široké. Každý z prvků samozřejmě přispívá k celku, ale není to výkon stejné práce v každém těle jako tanečky u včel. Je to určitá speciální funkce v příslušně kontrolované podobě.

To všechno znamená, že robotické stroje typu Terminátora nemusí být samy o sobě nijak zvlášť inteligentní, ale jsou propojeny sítí a komunikují s dalšími stupni inteligence. „Na palubě“ budou mít inteligenci jen v nezbytné míře. Robotické stroje budou mít také různý tvar a velikost. Jednou hranicí jsou asi nejmenší stroje, které se v současnosti navrhuji tak, aby se mohly pohybovat uvnitř lidského těla...

KEVIN WARWICK: Úsvit robotů, soumrak lidstva
Vesmír, Praha 1999, s. 195–196

MORTON HUNT: Dějiny psychologie

Portál, Praha 2000, překlad R. Mlíkováská a I. Müller, 708 stran, cena 650 Kč, náklad neuveden

Autor publikace, která v originále vyšla r. 1993, patří k vzdělaným publicistům. V řadě časopisů referuje o současné psychologii, jejím vývoji, perspektivě, ale i riziku. Napsal dobře čitelnou knihu, která není objektivními dějinami myšlenkových systémů, ale – jak sám uvádí – vyprávěním příběhu psychologie. U většiny známých psychologů najdeme jejich životopisy a události, které pravděpodobně ovlivnily styl jejich myšlení i bádání. Nechybějí ani poněkud humorné stránky jejich životů. Hunt naznačuje, že pojetí psychologie bývá do značné míry ovlivněno nejen odborným studiem, ale i životním během a osobnostními rysy jednotlivých autorů. Citujme z úvodu: *Jací mužové (a v posledních desetiletích i ženy) cítili potřebu hledat, co se skrývá v rozsáhlém a neviditelném kosmu lidské mysli? Jak uvidíme, jednalo se o osobnosti všech povah: Byli to osamělí asketové i požitkáři milující dobré jídlo, horečnatí mystičové i tvrdohlaví realisté, reakcionáři i liberálové, hluboce věřící i přesvědčení ateisté – seznam protikladů by byl nekonečný. Ale v jednom se tyto kolumbové lidského vědomí sobě podobají: všichni jsou svým způsobem zajímaví, impozantní, a dokonce trochu nahánějí strach* (s. 18).

Tento přístup je blízký americkému vysokoškolskému studiu. Valná většina psychologů studovala pregraduálně jiný obor, a psychologii se věnovala teprve postgraduálně. Právě pregraduální vzdělání zhusťta ovlivnilo jejich styl uvažování. Chemici hledají v psychologii systematiku (třeba J. Cattell), matematici či technici hledají matematické formule pro vyjádření dynamiky chování (C. L. Hull), biologové a lékaři míří na problémy normy a odchylek, umělci píší spíš esejevitě (W. James a do jisté míry i B. F. Skinner), sociální pracovníci se zaměří na osobnost a poradenství (G. W. Allport) atd. Rozdíl ve stylu studia se pravděpodobně odráží v mnohem větší variabilitě současné psychologie v USA na rozdíl od evropských škol, které jsou poměrně unifikované.

Už když Huntovými dějinami zbežně zalistujeme, bude nám nápadný předěl v době kolem r. 1945. Pomineme-li poměrně stručnou část „psychologické prehistorie“ (Řecko, středověk a novověcí „protopsychologové“), rozpadne se text zhruba do dvou částí. Od roku 1879, kdy Wilhelm Wundt založil na Univerzitě v Lipsku první psychologický ústav, se většinou traduje vznik psychologie jako samostatné disciplíny. Vývoj se odehrával převážně v Evropě, a to hlavně v Německu. První američtí psychologové jezdí za moře a Lipsko bylo jakousi Mekkou, kam se chodilo studovat. V této části Huntovy monografie jde skutečně o světové dějiny oboru. Tato etapa končí zhruba ve třicátých letech, kdy velký počet bezvýznamných badatelů utekl před nacizmem do USA a ovlivnil zásadně tamní myšlení. I klasický behaviorismus, který byl ve dvacátých letech reakcí na Wundtovu introspektivně založenou psychologii, je silně ovlivněn evropskými autory (celostní psychologie, K. L. a Ch. Bühlerovi, E. Brunswik aj.). Po druhé světové válce se centrum světové psychologie přesouvá do Ameriky. Německá psychologie je ve velké krizi; i v ostatních zemích je vývoj pomalejší. Z dějin psychologie se stávají dějiny americké psychologie. Jen několik evropských autorů se dostává do popředí Huntova zájmu (J. Piaget, L. S. Vygotskij, někteří evropské psychoanalytici, pak následuje již jen několik dílčích zmínek).

Do jisté míry je to z amerického pohledu pochopitelné. Počet psychologů v USA enormě roste. Americká psychologická společnost má více než 100 000 členů a odhaduje se, že dalších asi 150 000 osob získalo v psychologii magisterský či bakalářský stupeň. Počet PhD v psychologii má relativně největší přírůstek a kdosi spočítal, že pokud se tento trend udrží, nadejde doba, kdy bude více psychologů než lidí. Přibývá počet psychologických časopisů v USA, publikace jsou nepřehlédnutelné a obsahově nezvládnutelné. Aplikace poznatků do nejrůznějších oblastí praxe je velmi rychlá (i když ne vždy úspěšná). Na evropskou, ale i jihoamerickou, australskou či v poslední době se rozvíjející orientální psychologii se nebere zřetel. Evropa dnes s jistou závistí hledí přes moře, americké myšlení prohlašuje za povrchní a ploché. Přetahování mozku pokračuje, byť v posledních desetiletích pomalejším tempem.

Huntova monografie svědčí o současném vývoji psychologie (tj. v posledních desetiletích) od velkých a zobecnujících koncepcí k dílčím studiím. Platí to také v jednotlivých odvětvích (psychologie vývojová, klinická, sociální). I v jejich rámci je zřejmý odklon od celkových teorií (např. vývoj dítěte, školní vzdělávání, struktura osobnosti) k dílčím problémům. Zobecnující teorie minulosti se ukázaly jako příliš zjednodušující, ale ani současná tříšť výzkumných dat není příliš nadějná. Co autor, to poněkud jiná metodika, jiné pokusné osoby (počtem, věkem, vzděláním aj.), jiné registrované výstupy apod. Pokusy zvládnout rozsáhlá data metaanalytickými rozbory jsou toho jasným dokladem.

Styl Huntových úvah o vlivu osobnostních charakteristik autorů na styl jejich práce by asi bylo možno rozšířit o další rozměr: blíže popsat okolnosti vzniku často citovaných a významných experimentálních studií. Zrodil by se opět trochu jiný pohled na dějiny psychologického bádání. Před lety Patricia Goldenová vydala knihu *The Research Experience*. Požádala řadu autorů významných studií, aby se po 10–20 letech pokusili zpětně rozebrat, jak vznikala základní myšlenka výzkumu, jak se realizovala, popřípadě během výzkumu měnila, jaké překážky jí stály v cestě, jak docházelo k publikaci a jaký byl „druhý život“ po publikaci. Řada autorů na výzvu nezareagovala, ale kolem 20 psychologů bylo ochotno své zkušenosti, mnohdy i chyby, sdělit. Otevřel se tak nový pohled na výzkumnou činnost v psychologii.

V závěrečné části *Dějin psychologie* se uvažuje o perspektivách celého oboru. Zdá se mi, že tato partie je nejslabší. Autor se zabývá převážně profesionálními otázkami, grantovou politikou a etickými

Kresba © Vladimír Renčín

problémy výzkumu. Očekával bych spíše úvahy o metodologii současné psychologie. Naději vidím v longitudinálních projektech, ve kterých se sledují soubory osob po řadu let, aby se zjistila dynamika vývoje a stanovily faktory, které ji ovlivňují. Postrádám i úvahy o transdisciplinárních pohledech na člověka a dnes velmi diskutovanou otázku psychologických aspektů globalizovaného světa. To však již nejsou dějiny, ale spíše anticipace budoucího vývoje.

Huntova kniha se čte velmi dobře. Na mnoha místech je zjednodušující – asi jako každá učebnice.

Nezasvěceného čtenáře může leckdy zmást relativně malou kritičností k řadě nálezu. Přesto je dobře, že její překlad vyšel a nakladatelství Portál patří poděkování. I překladatelé odvedli dobrý výkon. Postrádám rejstříky, což mnohdy znesnadňuje hledání určité tematiky či autora. Také citace literatury je nepřehledná (nutno hledat na dvou místech).

Pro méně informovaného čtenáře obvyklé varování: Bez nahlédnutí do primárních pramenů může dojít k omylům či nepřesnému pochopení mnoha nálezu. **Václav Břicháček**

Jazyk jako anonymní moc

Odkud se bere starostlivost, jakou o jazyk projevuje politická moc, když podporuje jeho vědecké zkoumání, nebo je dokonce bere za své? Jak to, že je normalizování jazyka a reformování jeho slovníku politickou aktivitou, a nikoli pouze nevinnou hrou milovníků vět a slov? Proč jsou jazyky tak často příčinou prudkých sporů, jako tomu bylo dříve i zcela nedávno v Řecku, Indii a Belgii, máme-li zůstat pouze u příkladů 20. století? Jazykové profese nejsou bezproblémové: iránský historik a filolog A. Kasravi, který navrhoval očistit část perského slovníku od arabských prvků, byl v roce 1946 zavražděn jako nepřítel islámu. Stalin dal v roce 1936 popraviti jazykovědce E. D. Polivanova, jehož považoval za příliš nakloněného turkickým jazykům a nesmířeného s tehdy vládnoucími dogmaty marrismu. Tentýž Stalin napsal jako úvod k článku, který v roce 1950 prostřednictvím odpovědi na otázku „skupiny mladých soudruhů“ odstranil právě Marrovo panování (viz kap. 11) tato slova: „Jelikož nejsem jazykovědec, nemohu samozřejmě dát soudruhům zcela uspokojivou odpověď. Pokud však jde o marrismus v lingvistice, je to stejně jako v ostatních společenských vědách záležitost, která se mě dotýká osobně.“

Stalin tedy překvapivě tvrdí, že je veden svým zcela *osobním* zájmem o jazykovědu. Odkud se může takový zájem brát? Ze zvláštního zájmu o jazyk jako jev, o jazyk jako takový. Sovětský režim, který lze charakterizovat jako „logokraticí“, je toho také nápadným příkladem. Stačí totiž provést *lingvistickou* analýzu onoho slavného „dřevěného jazyka“ definovaného v různých zdrojích jako styl, jímž si moc zajišťuje všeobecnou kontrolu maskováním skutečnosti pomocí slov. Orwellova novořeč, jež byla ovšem fikcí, měla za úkol vykořenit jakoukoliv neortodoxní myšlenku cestou zavržení samotných pojmenování, která mohla sloužit jako její médium. Slova se v novořeči stávala svými vlastními referenty. V sovětských oficiálních textech lze ve vztahu k podstatným jménům odvozeným od sloves konstatovat nápadně malý počet sloves použitých jako takových. Jde o typ nominalizace, který je v ruštině bohatě rozšířen. Velký počet takových nominalizací umožňuje vyhnout se v projevu střetu s realitou, již by odpovídalo použití sloves. Tak je možné prezentovat jako očitelné a uskutečněné věci, které nejsou ani očitelné, ani uskutečněné. Vezmeme-li si francouzský příklad, vidíme, že při přechodu od *mes thèses sont justes* („moje teze jsou správné“) či *les peuples luttent contre l'imperialisme* („národy bojují proti imperialismu“) k *la justesse de mes thèses* („správnost mých tez“) či *la lutte des peuples contre l'imperialisme* („boj národů proti imperialismu“) přecházíme od tvrzení k implicitnímu tvrzení. Mluví se tak vyhýbá jak zodpovědnosti, tak možným námitkám. Může-li se totiž posluchač snadno vložit do projevu na konci věty *mes thèses sont justes*, může tak učinit mnohem hůř po části nedokončené věty *la justesse de mes thèses*.

Diktatury nemají zajisté rády, jsou-li odhaleny jako takové. Jak by potom mohly zůstat lhostejnými k jazyku? Zvláštní vlastností jazyka je právě fakt, že je to tajná moc. Není snad taková diskretnost dostatečně svůdná? Používání jazyka je explicitně nepřiznaný výkon nadvlády. Některá slova o tom hovoří jasnější řečí. Ten, jehož v Mexiku nazýváme „císař“, měl titul *tlatoani*, tedy „ten, který mluví“, od slovesa *tlatoa*, „mluvit“. Stejný základ nacházíme u slov vztahujících se k řeči,

např. *tlatolli*, „mluvení“, a u slov, která se týkají moci, velení, jako *tlatocayotl*, „stát“. Oba významy se pak spojují ve slově *tlatoan*, označujícím nejvyšší radu, místo, kde se mluví a odkud vychází moc. Vládce je označován jako *tlatoani* nikoliv náhodou: na začátku jeho moci je umění mluvit, povídání v radě, obratnost a důstojnost jeho okázalých a obrazných projevů, jichž si Aztékové tolik cenili.

I v případě, že o tom jazykové tvary nesvědčí tak jasně jako v jazyce Aztéků, je ten, kdo ovládne jazyk, nadán mocí. Větší mocí než ten, kdo jazyka používá váhavě. Státník, jemuž se jako v Turecku Atatürkovi podaří kontrolovat jazyk v jedné z rozhodujících etap jeho vývoje, znásobuje svou moc jinou, anonymní a účinnou mocí. Proto lingvistický dirigismus ani pojetí jazyka jako přirozeného zdroje (viz níže) nejsou nevinnými teoriemi. Dirigismus by mohl být užitečný, zejména je-li antipuristický a je-li namířen proti fixování jazykových zvyklostí konzervativní menšiny. Jazyk je nicméně politickým statkem. Každá jazyková politika je mocenskou hrou, v níž moc nachází tu nejosvědčenější podporu. Norma, již dirigismus zavádí, není normou ve smyslu statusu, normou vyjadřování vlastního největšímu počtu uživatelů, kterou by bylo možno brát pouze na vědomí. Je to norma ideální. Stírá-li její faktivní povaha kolísající kontury řeči, slouží zájmům státu. Moc si totiž přeje jednotu jazyka, variace jí vadí. Různé způsoby vyjadřování, které už tak komplikují tok peněz, jsou rovněž různými způsoby myšlení. Ratifikací vládnoucího úzu riskuje jazykovědec, že se chťe nechťe stane zárukou vládnoucí moci.

Má-li být působení lidí na jazyk něčím víc než pouhou vidinou učitelů, musí se rozvíjet nezávisle na jakékoli moci. Pokud to situace dostatečně opodstatňuje, je *podíl jazykovědce na plánování a reformě jazyků vedle jejich výuky, překladu a reakcí na výzvu informatiky jednou z důležitých aplikačních cest, díky nimž může jeho aktivita nabýt skutečného vlivu na chod věcí*. Nezasáhne-li, přenechává iniciativu těm, kdo se v žádném případě nebudou starat o jeho pozhřebání k permanentním zásahům do osudu jazyků prostřednictvím tisku, výuky, audiovizuálních prostředků a zákonů. Nechává volné pole působnosti inženýrům, vědcům, právníkům, vymýšlejícím (a často úspěšně prosazujícím) technolekty. Riskuje, že jazyky budou považovány za příliš vážné záležitosti, než aby byly svěřeny lingvistům. V sázce je mnohem víc než prostě technika lingvistického vyjadřování. Přispívají-li jazyky ve značné míře k utváření intelektuálních postupů, pak působit na ně znamená zprostředkovaně působit i na tyto postupy a potažmo i na samotné kultury.

Jazyky zajisté nejsou vlastnictvím lingvistů. Ti však mají právo, pokud ne přímo povinnost, aby se vyjadřovali k jejich osudu, a není jim ani zakázáno, aby se občas angažovali v jejich prospěch. Odlišujeme-li u vědních oborů výzkum, založený na potřebě vědět, od praktické aplikace, znamená to, že jde o předpoklad dalšího konání, a nikoliv o úzkostné lpění na čistotě stavěné do protikladu k nečistým postupům, v jejichž rámci bychom se potřísnili kontaktem s hmotou a tím zpronevěřili sami sobě. Tím, že lingvista zaujme místo, které mu v reformování jazyků náleží, může přispět ke zvolení jistějších cest pro jejich osud a snad v určité míře i pro osud národů, jehož jsou příslušné jazyky vyjádřením.

Claude Hagège: Člověk a řeč, Karolinum, Praha 1998, s. 207–210